

Selçuklu Dünyasında Görülen Sağlık Sorunları ve Ölüm Nedenleri Üzerine Bir İnceleme A Review on Health Problems and Causes of Death in the Seljuk World

Mehmet Ali KAPAR¹

Fatma SÜRÜCÜ UYSAL²

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Mehmet Ali KAPAR

¹ Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Karaman, Türkiye

² Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Karaman, Türkiye

M.A.K. ORCID: [0000-0002-7812-1406](https://orcid.org/0000-0002-7812-1406)

e-mail: mkapar78@gmail.com

F.S.U. ORCID: [0000-0002-5573-9537](https://orcid.org/0000-0002-5573-9537)

e-mail: ftmasurucu@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.04.2024

Kabul/Accepted: 04.09.2024

Atf: Kapar, Mehmet Ali; Sürücü Uysal, Fatma, "Selçuklu Dünyasında Görülen Sağlık Sorunları ve Ölüm Nedenleri Üzerine Bir İnceleme", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 435-454.

Citation: Kapar, Mehmet Ali; Sürücü Uysal, Fatma, "A Review on Health Problems and Causes of Death in the Seljuk World", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 435-454.

Lisans/License:

Öz- Ölüm, tüm canlıların kaçınılmaz gerçeğidir ve tarih boyunca hiçbir canlı bu gerçekten kaçamamıştır. Ölümün sebepleri ve zamanlaması, olayların akışını doğrudan etkilemektedir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren temizlik ve sağlık konularına önem verilmiş, İslam Peygamber'i Hz. Muhammed'in bu konudaki tavsiyeleri zamanla Tıbbü'n-Nebevî adıyla bilinen kitaplarda toplanmıştır. Râşid Halifeler, Emevîler ve Abbasîler Dönemi başta olmak üzere ilerleyen dönemlerde fetihlerle büyüyen topraklarda ilmi alanlardaki gelişmeler, tıp konusunda da görülmüştür. İslam dünyası kendi birikiminin üzerine karşılaştıkları memleketlerdeki bilgi birikimlerini de tercüme etmişler, İslâm'ın doğuşunun üzerinden yüz yıl bile geçmeden hastane kurma başarısını da göstermişlerdir. XII. yüzyılda Bağdat, Şam, Kahire, Harran gibi şehirlerde birden fazla, diğer kentlerde de ise genellikle bir hastane kurulmuştur. Bu durum Selçuklular için de geçerlidir. Selçuklular gerek Türk gerekse İslam dünyasından almış oldukları birikimi kendi memleketlerinde uyguladılar. Çalışma Selçuklu Tıp dünyasındaki gelişmeler ve tedavi yöntemlerinden ziyade Selçuklu dünyasında meydana gelen ölümlerin incelenmesi üzerine odaklanmıştır. Yöntem olarak nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır. Kaynaklarda geçtiği şekliyle Selçukluların gerek hanedan gerekse yönetim kademesinde görev alan insanların hastalıkları ve ölüm nedenleri incelenecek, bunların hem o günkü literatürdeki hem de günümüz modern tıbbındaki karşılıkları verilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın amacı Selçuklu yönetiminde hastalıklar ve bu hastalıklar sebebiyle meydana gelen ölümleri tespit etmektir. Bu hastalıklar ve ölümlerin nedenlerini sadece tek bir nedenle sınırlamak mümkün değildir. Bunların çoğu kendi içinde farklı belirtiler içermektedir. Kaynaklarda ölümlere neden olan bazı hastalıkların adı verilirken, çoğunlukla belirtileri üzerinde durulmuştur. Bu ölümlerin ardında yatan sebepleri tespit etmek, o dönemin sosyal, politik ve kültürel bağlamının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Hastalık, Ölüm Nedenleri, Verem, İstiska.

Abstract – Death is the inevitable reality of all living things and no living creature has escaped this reality throughout history. The causes and timing of deaths directly affect the course of events. Since the early periods of Islam, importance has been attached to cleanliness and health issues, and the recommendations of the Prophet Muhammad on this subject were collected in books known as Tıbbü'n-Nebevî. The developments in the fields of science in the lands that grew with conquests in the following periods, especially during the Rashid Caliphs, Umayyads and Abbasids, were also seen in medicine. The Islamic world translated the accumulation of knowledge in the countries they encountered on top of their own accumulation, and they succeeded in establishing hospitals even a hundred years after the birth of Islam. In the 12 th century, more than one hospital was established in cities such as Baghdad, Damascus, Cairo and Harran, and generally one hospital in other cities. This situation is also valid for the Seljuks. The Seljuks applied the knowledge they received from both the Turkish and Islamic worlds in their own homeland. The study focuses on examining the deaths that occurred in the Seljuk world rather than the developments and treatment methods in the Seljuk medical world. A qualitative research method was used. As mentioned in the sources, the diseases and causes of death of the Seljuks, both in the dynasty and in the administration, will be examined, and their equivalents in both the literature of that day and in today's modern medicine will be tried to be given. The aim of the study is to determine the diseases and deaths caused by these diseases in the Seljuk administration. It is not possible to limit these diseases and causes of death to a single cause. Most of them had different symptoms in themselves. While some of the diseases causing deaths are named in the sources, their symptoms

are mostly emphasised. Identifying the reasons behind these deaths will contribute to a better understanding of the social, political and cultural context of the period.

Keywords– *Seljuks, Disease, Causes of Death, Tuberculosis, Istiska.*

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Since ancient times, diseases have affected human societies. Medical practices intertwined with religious beliefs have played an important role in combating diseases. Particularly in the Islamic world, the principles of cleanliness have been a critical factor in controlling infectious diseases. Seljuk states made progress in the field of medicine-but had to fight epidemic diseases. Examining the causes of death of dynasty members helps us understand the health conditions and medical practices of the period. This article examines the evolution of medicine and the state of health in the Seljuk states. Learning lessons from the past is important to improve future healthcare. This study aims to highlight the connection between the past and future of medicine. During the reign of the Seljuk Empire, epidemic diseases had a deep impact on society and the ruling classes. Especially epidemics such as tuberculosis and smallpox threatened human life and caused the deaths of important people. The effects of these diseases show the health conditions and limited medical knowledge during the Seljuk dynasty.

Tuberculosis is an airborne disease that affects the lungs. Important Seljuk leaders, Savtegin, Şemsü'l-mülük Ebu Nasr Dukak, Muhammed b. Names such as Mahmud I and Izzeddin Keykavus lost

their lives due to tuberculosis. These examples show the effects of deadly diseases such as tuberculosis on the society and ruling classes of the period. Smallpox is a febrile and contagious disease. Members of the Seljuk dynasty, names such as Mahmelek Hatun and Mahmud, lost their lives due to smallpox. How this disease affected the Seljuk society and dynasty shows the limitations of medical treatments at that time. Chronic diseases refer to long-term and chronic illnesses. The effects of such diseases were also seen during the Seljuk period, and members of the dynasty lost their lives due to these diseases. As a result, the effects of epidemic diseases during the Seljuk period played a major role in public health. However, these historical examples highlight the importance of modern medicine's advances against epidemics and show that it is possible to improve future healthcare by learning lessons from the past.

Deaths during the Seljuk Dynasty were generally not associated with specific diseases; but symptoms were recorded. In particular, symptoms such as nosebleeds have been associated with Tuğrul Bey's death. Rıdvân b. Tutuş, one of the important statesmen of the period. Tutuş's death after showing signs of weakness was recorded in a similar manner. Similarly, Seljuk statesmen such as Fahreddin Ali, who died of old age, were also associated with certain symptoms. However, since the exact diagnoses and effects of the diseases are missing in the sources, a definitive diagnosis has not been made. Merely, it has been noted that unnamed diseases frequently cause deaths. For example, Muhammed Tapar died as a result of a serious illness and Situations such as II. Kılıçaslan's death due to an unspecified disease are among these examples. These deaths reflect the health problems and effects of diseases during the Seljuk period. However, it should be noted that detailed information is missing; therefore, a definitive understanding of the nature and effects of diseases has not been developed. This situation also shows the limitations of medical knowledge and resources during the Seljuk Dynasty.

GİRİŞ

Hastalık, beden veya zihin sağlığında meydana gelen ve rahatsızlık, sıkıntı veya işlev bozukluğuna yol açan anormal durumu ifade eden bir terimdir.¹ Ayrıca bu terim yaralanma, sakatlık, sendrom, semptom ve normal yapı fonksiyonunun anormal çeşitlerini kapsayacak biçimde geniş bir anlamda kullanılır. Hastalık kavramı, tıbbi tanı, tedavi ve sağlık bakımı için kritik öneme sahiptir. Bir kişinin sağlık durumunun değerlendirilmesi ve uygun tedavi planının oluşturulması için hastalığın türü ve semptomları anlaşılmalıdır. Ayrıca, hastalık kavramı sağlık bilimleri ve tıp alanında önemli bir rol oynar ve hastalıkların nedenleri, yayılması, önlenmesi ve tedavisi üzerine yapılan araştırmaları içerir.²

Eldeki kaynaklara göre antik çağlarda bulaşıcı hastalıklarla ilgili ilk bilgilere M.Ö. 2000'li yıllara tarihlenen Gılgamış Destanı'nda rastlanmaktadır. "Senin yaptığın bu tufan yerine veba tanrısı kalkıp insanlara bulaşsaydı daha iyiydi!" şeklinde yer alan "veba tanrısı" ifadesinin kullanılması, o dönemde toplulukların bulaşıcı hastalıkların varlığından haberdar olduklarını ve bu hastalıkları çoğu zaman tanrısal veya dini nedenlerle açıklamaya çalıştıklarını göstermektedir. Mezopotamya'da tıp ve din birbiriyle iç içe geçmişti. Bu toplumlar hastalıkları tanrıların bir tür cezası olarak kabul ederlerdi ve hastalıkların tedavisinde dini ritüeller ve dualar büyük bir rol oynardı. Aynı zamanda bu dönemlerde, tıp bilgisi gözlem ve deneylerle geliştiriliyor, ilaç yapımı için bitkisel ve hayvansal malzemeler kullanılıyordu. Mısır'da, M.Ö. 3000'lerde salgın hastalıklar genellikle belirli tanrılarla ilişkilendirilir ve hastalıkla mücadelede bu tanrılardan yardım dilenirdi. Hastalıkların yol açtığı korku ve endişe, bazı hayvanları tanrılaştırılmalarına yol açmıştır. Hitit uygarlığı döneminde ise salgın hastalıklar büyük ölüm oranlarına neden olmuş ve Hititler bu soruna karşı önlemler almışlardır. Hastalıklara karşı alınan önlemler arasında karantina uygulamaları, temizlik kuralları ve dini ayinler bulunurdu.³ Antik çağlarda hastalıkların anlaşılması ve tedavisi, dini inançlarla yakından ilişkilendirilmişti ve bilimsel yöntemler henüz gelişmemişti. Ancak bu dönemlere ait bilgiler ve deneyimler, tıp ve sağlıkla ilgili daha sonraki medeniyetlerin gelişimine temel oluşturmuştur.⁴

Tarihi süreçte İslam dünyasında da birçok salgın hastalık görülmüştür ve bu hastalıklar ve tedavilerine yönelik belli başlı eserler de yazılmıştır. İslam literatüründe genel olarak hastalıkları tanımlamak için iki önemli terim kullanılmıştır: "Tâ'un" ve "Veba". Bu terimler, bulaşıcı hastalıkları açıklamak ve anlamak için kullanılan kavramlardır. İslam dini hem fiziki hem de manevi temizliği önemsemektedir. Bu noktada Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde temizlik özellikle vurgulanan bir konudur. Bugünün bilgi birikimiyle, bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınmasında temizliğin kritik bir rol oynadığı daha iyi anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, İslam dininin vurguladığı temizlik prensipleri, bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önemli bir etken olmuştur.⁵

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren siyer ve tabakât kitapları, hadis külliyatı gibi alanlarda yazılan birçok eserde, sağlığa dair hususlara yer verilmiştir. İslam Peygamber'i Hz. Muhammed'in bu konudaki tavsiyeleri zamanla *Tıbbü'n-Nebevî* adıyla bilinen kitaplarda toplanmıştır. Ayrıca İslam dünyasında yetişmiş olan âlimlerinin çoğu kendi ilgi alanlarındaki ilimleri öğrenmenin yanı sıra tıp ile de ilgilenmişlerdir ve bu alanda kendi dönemlerinde çığır açıcı ve sonraki çağları aydınlatıcı eserler ortaya koymuşlardır.⁶ Bunların arasında öne çıkanı ise İbn Ebû Usaybia'ya ait olan *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibba*⁷ adlı eserdir. Eserde tıp bilgisinin oluşumuna dair ilk yazılı nakillerden bugüne kadar olan serüvenini ele almıştır. Eserde tıbbi bilgi ve tedavilerin çoğunluğunun deney ve tecrübe yoluyla elde edildiği aktarılmıştır. Tedaviye başlamadan günümüz modern tıbbına da uygun olarak bir ilaç önce

¹ Ömer Aytaç ve Muzaffer Çağlar Kurtdaş, "Sağlık- Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, S. 1 (Elazığ 2015): 232.

² Nuray Bolsoy ve Ümran Sevil, "Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi", *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi* 9, S. 3 (Şubat 2010): 80.

³ Güllühan Özdemir Çiçeklitaz ve Arif Celal Özdemir, "Hititlerde Bir Salgın Hastalık Örneği: Veba", *IJOESS*, S. 14 (Mayıs 2023): 841-842.

⁴ Gülseren Mutlu, "Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yöntemleri", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, S. 1 (Mart 20219): 156-160.

⁵ Hüseyin El-Mhemit, "İslam Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 8 (Temmuz 2020): 125-131.

⁶ Zehra Gençel Efe, "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10, S.3 (Eylül 2021): 2955.

⁷ İbn Ebû Usaybia. *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibba*. (Beyrut: Daru'lKütübü'l-İlmiyye 1997).

denenip hastalığa iyi gelmesi takdirinde başka hastalarda ve hayvanlarda da denendiği; başarılı olduğu takdirde kullanıldığı görülmektedir. Bu yol ile tıp bilgisinin kesinlik kazanılmakta; bu bilgiler zamanla kaydedilerek ve geliştirilerek nesilden nesle aktarılmaktadır. Bu eser dönem tıbbını anlama noktasında önemli ipuçları vermektedir.⁸

Selçuklu Türkleri de devletleşmelerinin ardından İslâm tıp ilmine dâhil olmuşlardır. Onların yapmış olduğu çalışmalar ile bu ilimde gelişmeler sağlanmıştır. Özellikle devletin gelişmesinin ardından ekonomisi de güçlenmiş, dolayısıyla tıbbî sahadaki çalışmalar devlet elitle desteklenmiştir. Yapılan tıbbi kurumların yanı sıra ordunun içinde devamlı olarak orduyla hareket eden, askerlerin sağlık işlerinden sorumlu ve onlara gerekli acil müdahalenin yapılabilmesi için seyyar hastaneler kurulmuştur. Bu seyyar hastaneler; doktorlar, müstahdemler, ilaçlar ve tüm malzemeler develerle taşınmışlardır. Ancak Selçuklularda asıl hizmet veren sağlık kuruluşları bîmâristan, dârü’ş-şifâlar ve kervansaraylardı. Buralarda görevli hekimler, seyyar olarak çarşı ve pazarlarda da hastalara hizmet vermekteydiler. Buna örnek olarak Şamlı Muhaddeb adlı bir tabibin hastalarını çarşılarda para karşılığında tedavi etmesi gösterilebilir. Ayrıca bu tabip, vefat etmeden önce evini tıp ilmi için vakfetmiş ve burada Müslümanların yararlanması için de bir kütüphane kurdurmuştur.⁹

Ortaçağ Türk-İslam medeniyetinin önemli bir parçası olan Selçuklu Devleti yöneticileri ve halkı da diğer toplumlarda olduğu gibi çeşitli hastalıklarla mücadele etmişlerdir. Bu hastalıkların başında sıtma, veba salgınları, cüzzam ve akıl hastalıkları gibi hastalıklar ön planda yer almışlardır.¹⁰ Bazen bu salgın hastalıklar doğal afetler sonrasında ortaya çıkmıştır.¹¹ Sultan I. Mesud zamanında Selçuklular’ın Ermeniler üzerine yaptıkları seferde, Çukurova’da bulunan Haçlı ve Türk orduları veba salgınlarına maruz kalmışlardır. Keza, I. Haçlı seferinde Antakya fethi öncesinde şehri kuşatan Haçlı ordusunun önemli bir kısmı açlık ve vebadan kırılmış, şehrin işgalinden sonrada aynı hastalık, salgın biçiminde burada da zuhur etmiştir. Bu veba salgınlarında pek çok insan ölmüştür.¹² Ayrıca yaşanan salgın hastalıkların zararlarından korunmak için halkı bedava tedavi edecek ve bunun için gerekli ilaçları temin edecek sağlık teşkilatları kurulmuş ve toplumsal sağlığın korunmasına yönelik ciddi adımlar atılmıştır.¹³ Bu sağlık teşkilatları Dârüşşifâ, Bîmâristan ve Mâristan gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.¹⁴ Selçuklular bu kurumlar vasıtasıyla tıp alanında büyük ilerlemeler kaydetmişler ve tıp eğitimine büyük önem vermişlerdir. Tıp eğitimi genellikle hastanede tatbiki olarak verilmekteydi. Hekimin etrafında toplanan öğrenciler, onun anlattıklarını dinleyip, hastalar ile kadavralar üzerinde yaptığı uygulamaları görebek hastalıkları tanıyor ve tedavileri konusunda bilgi ediniyorlardı. Daha sonraları medreselerde de tıp eğitimi verilmeye başlandı. Bunun dışında özel tıp okulları kurularak buralarda bir yandan eğitim, diğer yandan da hastalara hizmet verilmeye başlandı.¹⁵ Tıp ve eczacılık alanında bilim insanlarını destekleyerek, bu alanlarda önemli isimlerin büyümelerine katkıda bulunmuşlardır.¹⁶

Bu çalışma Selçuklu devletlerinde meydana gelen ölüm nedenleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Tarih, tıp tarihi ve sosyal bilimlerin özelinde kaynaklarda ulaşılabildiği kadarıyla bireysel hastalıklar, salgın hastalıklar, hastalık adı belirtilmediği halde kaynaklarda verilen rahatsızlık belirtileri sonucunda

⁸ Efe, “İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği”, 2953

⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat 1993), 250, 346, 351, 353; Muharrem Kesik, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 71 (Ağustos 2020): 116-117.

¹⁰ Seyhan Atak, “Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratikleri’nin Tahlili”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S. 11 (2019): 329; Tunay Karakök, “Diseases Seen in Anatolian Seljuk Geography and Their Treatment Methods”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 54 (Denizli 2023): 392.

¹¹ Murat Serdar, Murat Hanar, “Irak-Suriye Selçuklu Coğrafyasında XI ve XII. Yüzyılda Meydana Gelen Doğal Afetler: Sel, Kuraklık, Deprem”, *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Bildiri Kitabı Suriye, Irak, Filistin*, Edt. Ahmet Çaycı, (Konya, NEÜ Yayınları, 2020), 179.

¹² F. Şamil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15, S. 26 (Mayıs 1991): 55.

¹³ Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, *History Studies*, S. 3 (2011):156.

¹⁴ Muhammet Kemaloğlu, “XI. –XII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifâlar”, *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13 (Haziran 2014): 291.

¹⁵ Kayhan, “Notlar”, 156.

¹⁶ Muharrem Kesik, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 71 (Ağustos 2020): 140.

meydana gelen ölümler ve kaynaklarda sadece hastalıktan öldüğü aktarılan bilgiler irdelenmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak tarihi rivayetlerde yer alan bu hastalıklar ve ölümler, tıbbi bilgi ve tedavi yöntemlerinin o dönemdeki sınırlılıklarını ve insan yaşamının kırılganlığını ortaya koyacaktır. Tıbbi ve tarihî bağlamı bir araya getirerek, geçmişteki sağlık sorunlarının tarihi olayları ve liderlik rollerini nasıl etkileyebileceği üzerine düşünmeye yönlendirecektir.

1. Selçuklularda Salgın Hastalıklar Sonucu Meydana Gelen Ölümler

1.1 Verem

Verem hastalığı, yani tıbbi adıyla tüberküloz hava yoluyla bir bireyden diğerine yayılan, bulaşıcı bir akciğer hastalığıdır.¹⁷ Tarih öncesi Afrika’ında varlığı ispatlanan verem, insanların kıtalar arası geçişleriyle birlikte Bering Boğazı’ndan Amerika’ya geçmiştir. İnsan göçleriyle yayılma alanı bulan verem, doğal olarak bütün dünyada aynı oranda görülmemiştir.¹⁸ Günümüzde bu hastalık tedavi edilebilir ve verem aşısı isimli bir aşı ile önlenabilir hastalıklar kategorisine geçmiştir. Lakin geçmişte aşı olmadığı düşünüldüğünde, görülmüş olduğu dönemlerde büyük çapta insan ölümlerine yol açan bir salgın hastalık olduğu bilinmektedir. Ciddi bir sağlık sorunu olan bu ölümcül hastalık halk arasında görüldüğü gibi kaynaklarda da belirtildiği üzere Selçuklularda önemli kişilerin ölümüne sebep olmuştur. Bu kişiler şu şekilde sıralanabilir:

Büyük Selçuklu sultanı Alparslan döneminin mümtaz ve zenginliğiyle ün sahibi emirlerinden olan Savtegin, sultan ile birçok askeri sefere iştirak etmiş ve devlet kademesinde valilik ve Hac emirliği gibi önemli görevlere atanmıştır. Kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getiren ünlü komutan,1084 yılında yakalanmış olduğu verem hastalığından kurtulamamış ve Hemedan’da ölmüştür.¹⁹

Suriye Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Tutuş'un ölümünden sonra tahta geçen oğlu Dukak, kısa bir süre sonra genç yaşta şiddetli bir hastalığa yakalandı. Hastalık, başlangıçta sadece iştahsızlık olarak belirti verdi. Ancak iştah kaybı, Dukak'ın enerjisinin tükenmesine ve zayıf düşmesine yol açtı. Yetersiz beslenme ve vücudun zayıflaması sonucu, Dukak zamanla verem hastalığına yakalandı. Bahsedildiği üzere verem, o dönemlerde ölümcül bir hastalıktı ve tedavi seçenekleri sınırlıydı. Dukak, hastalığın ilerlemesiyle iyice güçten düştü ve 1104 yılında bu amansız hastalığa yenik düştü.²⁰ Cenazesi, Dimaşk'ta Meydânü'l-Ahdar olarak bilinen bir mescidin bahçesinde bulunan Kubbetü't-tavâsîs adlı mezara defnedildi.²¹

Kaynaklarda Irak Selçuklu hükümdarı Muhammed b. Mahmûd verem hastalığına yakalandığı²² fakat buna rağmen Kirmanî Hatun ile evlilik işlemlerini yürütmeye başladığı aktarılmaktadır. Muhammed bu hatun ile evlenmeyi çok istiyor olmalıydı ki böylesine ciddi bir şekilde rahatsız olmasına rağmen Hatun’u memnun etmek için birbirinden güzel çeyizler ve değerli hediyeler hazırlatıp göndermekteydi. Düğün için hazırlıklar devam etti ve izdivacın gerçekleşmesi için Kirman’dan Hemedan’a gelen Hatun’u halk büyük bir sevinçle ve saygıyla karşıladı. Sultan Muhammed hasta olduğundan Kirmanî Hatun’u mahfe (mahfil) içinde karşılamaya çıktı. Düğün her şeye rağmen yapıldı. Tahmin edileceği üzere sancılı geçen altı aylık evlilik sürecinde Sultan’ın hastalığı ilerledi ve nihayet bitkin bir şekilde yataktan çıkamaz hale geldi. Kaynaklarda aktarıldığına göre 1159 yılında yine bu şekilde yatağında yatarken “Çağırдың geldim; emrine âmâdeyim” şeklinde mırıldandı ve ardından son

¹⁷ Vedat Işıkhan, “Tüberküloz Hastalığının Sosyal Yönü ve Sosyal Hizmet Yaklaşımı”, *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16, S. 1 (Nisan 2005): 8.

¹⁸ Kadircan Keskinbora, “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi*, 6, S. 3 (Aralık 2016): 174.
¹⁹ Erdoğan Merçil, “Selçuklularda Zengin Emirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28, S. 1 (Haziran 2013): 195; Aydın Usta, *Selçuklu Sultanları* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020), 34-35.

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih Tercümesi*, C. 8, Terc. Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Ocak Yayınları, 2016), 574; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 119; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-düvel (Selçuklular Tarihi)*, C. 1, Yay., Haz. Ali Öngül (İzmir: Akademi Kitapevi, 2001), 228; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara: TTK Yayınları, 2000), 257; Abdülkerim Özeydin, “Dukak b. Tutuş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, TDV Yayınları, İstanbul 2016, 343; Ali Öngül, *Suriye Selçukluları*, 2. Baskı (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021), 113.

²¹ Sevim, *Suriye ve Filistin*, 257.

²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 9, 284.

nefesini verdi.²³ Hastalığının diğer ayrıntılarına kaynaklarda yer verilmemiştir. Bu süreçte verem ile ilgili bir gelişme olup olmadığı, bu hastalıktan kurtulup kurtulunmadığı veya ölümüne bu hastalığın neden olup olmadığı açık değildir. Akla gelen ilk seçeneğe göre o dönem birçok olayda verem tedavi edilemediği için muhtemelen Muhammed’de tedavi edilemedi. Düşün nedeni ile de istirahat ederek vücudunu dinlendiremediği için hastalık ilerledi. Uzun ve sancılı bir sürecin ardından da vefat etti. Yalnız burada dikkatimizi çeken verem bulaşıcı bir hastalık olması nedeniyle çevresindekilere bulaşma riski çok yüksektir. Bu durumda daha düşün öncesinde bu hastalığa yakalandığına göre müstakbel eşi de bu hastalığa yakalanmış olmalıdır. Kaynaklarda onun sonraki durumu ile ilgili bir bilgi aktarılmamıştır. Bu durumda üç ihtimal akla gelmektedir. Birincisi bu Hatun hastalığı bildiği için evlilik formalite şeklinde olmuştur. İkincisi hastalandıysa bile bünyesi hastalığı atlarmaya yetmiştir. Üçüncüsü ise Hatun yakın temas sonucu hastalanmış ve sonu sultanla aynı olmuş ama kaynaklara aktarılmamıştır. Bu ihtimallerden hangisinin doğru olduğu kaynaklardaki bilgi yetersizliği nedeniyle çözülememektedir.

Berkyaruk, Sultan Melikşah’ın Zübeyde Hatun adlı hanımından dünyaya gelen oğludur. Hayatı taht kavgaları ve mücadelelerle geçmiştir. Bu zorlu dönemlerin sonunda Selçuklu topraklarına devlet otoritesini sağlayarak huzur ve istikrarı getirdiği bir dönemde, Berkyaruk'un sağlığına da verem musallat olmuştur. Hastalığı nedeniyle bir sedye içinde İsfahan’dan Bağdat’a götürülürken yolda durumu ağırlaşmıştı. Hayatından umut kesince emirlerini yanına çağırıp beş yaşındaki oğlu Melikşah’ı velayet olarak ilan etmiştir. Emir Ayaz’ı ise ona atabeg olarak tayin etti. Her ikisine de öğütlerde bulundu. Melikşah’ın yaşının küçüklüğünden dolayı onu korumaları gerektiğini söyledi ve onu bu hususta orada bulunan emirlerden yemin aldı. Emirler de bu konuda Melikşah’a destek olacaklarını Berkyaruk’a bildirdiler ve yemin ettiler. Ardından Melikşah’ı onların himayesinde Bağdat’a gönderirken kendisi de İsfahan’a dönmek üzere yola çıktı ve Burûcird yakınlarında yakalandığı verem nedeniyle 1104 yılında vefat etti.²⁴ Öldüğünde henüz 25 yaşında olan Berkyaruk’un cenazesi İsfahan’a götürüldü ve aile üyelerinin yanına defnedildi.²⁵

I. İzzeddin Keykâvus, Türkiye Selçuklu sultanlarından I. Gıyâseddin Keyhusrev’in en büyük evladıdır. Keykâvus vefat etmeden önce Halep üzerine son seferini yapmak için hazırlıklara girişti. Burada Melik Eşref ile bir uzlaşma yoluna gidemedi. Keykâvus onunla savaşmayıp Amid Artuklu hükümdarı ile anlaşma yapıp Melik Eşref’ten diğer devletlerin de desteğiyle öç almaya niyetlendi ve hazırlıklara başladı. Fakat görüşmeler tamamlanıp Malatya’ya geldiği sırada rahatsızlandı.²⁶ Verem

²³ Râvendî, *Râhatü’s-sudûr ve âyetü’s-sürûr*, C. 2, Terc. Ahmed Ateş (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 259; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, Terc. Mürsel Öztürk (Ankara: 2018), 369; Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ fi sîreti’l-enbiyâ ve’l-mülûk ve’l-hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Terc. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yayınları, 2018), 232-233.

²⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Terc. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 225; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Terc. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2006), 41; Zahîru’d-dîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, Terc. Ayşegül Fidan (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018), 104; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, 489; el-Ömerî, Şihâbüddîn Fazlillâh, *Türkler Hakkında Gördüklerim Duyduklarım (Mesaliku’l Ebsâr)*, Terc. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 239; Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ*, 166; İsmail Aka, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömülü Oldukları Yerler”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 310 (1989): 108; Abdülkerim Özeydin, “Berkyaruk”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 515-516; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511=1105-1118)* (Ankara: TTK Yayınları, 1990), 39; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular Büyük Selçuklu devleti Tarihi, (1040-1157)*, C. 1 (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 217; Sefer Solmaz, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi* (Konya: Aybil Baskı, 2013), 118; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016), 102; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür* (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 217.

²⁵ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 41; Nişâbüri, *Selçuknâme*, 104; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, 489; el-Ömerî, *Türkler Hakkında*, 239; Mîrhând, *Ravzatü’s-safâ*, 166; Müneccimbaşî, *Câmiu’d-düvel*, C. 1, 94; Ali Öngül, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 252; Usta, *Selçuklu Sultanları*, 54.

²⁶ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 10, 206; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü’l-Alâ’iyye fi’l-umûri’l-Alâ’iyye Selçuknâme*, Terc. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 222-223; Faruk Sümer, “Keykâvus I”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 352-353; Salim Koca, “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alaaddin Keykubad’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.25 (Aralık 2009): 5-6; Mehmet Ali Hacigökmen, *Selçuklu Hanımları Kira Hatun ve Raziye Devlet Hatun* (Konya: Çizgi Yayınları, 2017), 85-87; Ali Öngül, *Anadolu Selçukluları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 156; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 565-566; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 143-144.

hastalığına yakalandığı bildirilen Keykâvus, 1220 yılında bu hastalık nedeniyle öldü.²⁷ Cenazesi kendisinin Sivas'ta yaptırmış olduğu dârüşşifâ içinde bulunan türbeye defnedildi.²⁸

Yukarıda örneklerden görüleceği üzere toplum ve idareciler üzerinde en çok etkili olan hastalıkların başında salgınlar ve bunların içerisinde de verem gelmektedir. Özellikle Sultanların gerek iç mücadeleler gerekse devletin bekası için verdiği uğraşlar esnasında ve yine beklenmedik zamanlarda bu hastalığa yakalandıkları dikkati çekmektedir. Aktarıldığı üzere bu hastalığa yakalananlar kurtulamamış ve hayatları sona ermiştir. İncelenen kaynaklarda bu hastalığa yakalanıp kurtulduğu aktarılan bir simaya rastlanmamıştır. Bu durum iki ihtimali akla getirmektedir. Birincisi o dönem için verem amansız yüzünü gösterdiği kimselerin peşini bırakmamış ve tedavi edilemediği için vefat etmişlerdir. İkincisi ise Sultanlardan ya da diğer kesimlerden bu hastalığa yakalananlardan tedavi edilenler kaynaklara aktarılmamışlardır, çünkü gerek içerideki mücadelelerde gerekse dışa karşı zayıf bir görüntü verilmek istenmemiştir. Verem hastalığının genel yapısına bakıldığında bazı bünyelerin kendiliğinden bu hastalığı yendiği bilindiğine göre ikinci ihtimal daha kuvvetli görünmektedir.

1.2 Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı, her yaşta ve her cinste kişilerde görülen, irinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan, ateşli geçen ağır ve bulaşıcı bir hastalıktır. Ani ve şiddetli belirtilerle başlayan hastalıkta baş ve sırt ağrısı, kusma, kas sertleşmesi ve 39-40 °C ye varan yüksek ateş şeklinde kendisini gösterir. Önce yüzde meydana gelen hastalık sırasıyla baş, göğüs, sırt, kol ve bacaklarda sert kabarcıklara dönüşür, kırmızı lekeler şeklinde belirmeye başlar.²⁹

Çiçek hastalığı ilk defa M.Ö. 10 000 yılında Kuzeydoğu Afrika'da ki tarım toplumlarında görülmüştür. Daha sonra ticari ve askeri münasebetler sebebiyle dünyanın her yerine yayılmıştır. Aralarında Hitit uygarlığının da bulunduğu birçok uygarlık bu salgın sonucunda yok olmanın eşiğine gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde yoğun bir şekilde gözlemlenmiştir. Osmanlı topraklarında yaşayan çok fazla sayıda Türk ve gayri müslim halk bu hastalık nedeniyle yaşamını yitirmiştir.³⁰ İnsanlık tarihinde büyük acılara ve kayıplara neden olan çiçek hastalığı modern tıbbın ortaya koyduğu aşular sayesinde dünya genelinde yok olmanın eşiğine gelmiş ve insanlık için tehdit olmaktan çıkmıştır. Bu hastalığın tarihsel etkileri ve yok edilme süreci, tıp ve halk sağlığı açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Yüzyıllarca dünyayı kasıp kavuran çiçek hastalığı Selçuklu zamanında halk ve hanedan üyelerinde de görülmüştür. Bu hastalık nedeniyle vefat edenleri kaynaklar şu şekilde aktarmaktadırlar.

Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın, Halife el-Muktedî ile evli olan kızı Mâh-Melek Hatun'un eşi ile arasının açılmasından sonra babasının isteği üzerine oğlu Cafer ile birlikte İsfahan'a geldiği yukarıda belirtilmişti. Kaynaklarda belirtildiğine göre Mâh-Melek buraya gelmesinden kısa bir süre sonra çiçek hastalığına yakalanmış ve yirmili yaşlarındayken 1089 yılında burada vefat etmiştir.³¹

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın üçüncü oğlu olan Mahmud'un annesi Terken Hatun, oğlunu veliaht ilan ettirmek için Melikşah'ın hayatta olduğu dönemde pek çok girişimde bulunmuştur. Melikşah'ın ani ölümünün ardından da yine bu mücadelesine devam etmiş ve oğlu Mahmud'u Selçuklu Sultanı yapmak için büyük bir çaba göstermiştir. Melikşah vefat ettiği sırada Mahmud henüz beş yaşında idi. Onun küçük yaşında olmasına aldırış etmeden mücadele eden Terken Hatun'a en büyük muhalefet dönemin önde gelen devlet ve ilim adamlarından gelmişti. Fakat mücadelesinden vazgeçmeyen Terken Hatun şartlı olarak oğlunu sultan ilan ettirmeyi ve adına hutbe okutmayı başarmıştı. Ardından Terken Hatun, oğlu Mahmud'u yanına alarak Bağdat'tan ayrılmış ve İsfahan'a gitmiştir. İsfahan'da Berkıyruk ile yaşadığı mücadeleleri kaybetmiş ve sonunda anlaşmaya razı olmuştur. Fakat bu mücadelelerin sonunda yorgun düşen Terken Hatun, oğlunu sultan yapma isteğine ulaşmadan ölmüştür.³² Annesinin

²⁷ Kesik, "Sağlık", 126.

²⁸ Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C. 2, 56; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 143-144.

²⁹ Seval Alkoy, "Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık: Çiçek", *İstanbul Sağlık Müdürlüğü*, 12, S. 7 (İstanbul 2003): 246.

³⁰ Mucize Ünlü ve Zarife Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme", *On dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, S. 2 (Aralık 2021): 303-304.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular (H. 430- 485=1038-1092)*, Terc. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 147-148; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, 341.

³² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 12, Terc. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 292.

ölümünden bir süre sonra Mahmud ise 1094 yılında çiçek hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmiştir.³³ Mahmud'un kabri İsfahan şehrinde bulunmaktadır.³⁴

Burada dikkatimizi çeken bazı noktalar vardır. Melikşah'ın çocuklarından Mâh-Melek ve Mahmud çiçek hastalığına yakalanarak vefat etmişlerdir. Diğer çocuk olan Berkayaruk ise bu hastalığa yakalanmış fakat hastalığı atlattığı ve hayatta kalmıştır. Buna göre bu dönemde Selçuklu coğrafyasının tamamında böyle bir salgının varlığını söylemek çok iddialı olsa da belirli bölgelerde yaygın olarak görüldüğü öne sürülebilir. Zira farklı bölgelerde olmalarına rağmen bu üç hanedan üyesinin de aynı hastalığa yakalanmış olması tesadüfi olmamalıdır. Diğer yandan bu rahatsızlığın bulaşıcı olduğu göz önüne alındığında da bu hanedan üyeleri kendiliğinden hastalanmamış ve birilerinden hastalığı kapmış olmalıdırlar. Bu durumda halk arasında ya da saray çevresinde bu hastalığın yaygın olduğu açıktır fakat kaynaklar daha çok siyasi olaylara odaklandığı için bilgiler sınırlı kalmıştır. Çıkarım yapılabilecek bir diğer husus ise iki hanedan üyesinin vefat etmesine karşın Berkayaruk'un hastalığı atlattığıdır. Bunun nedenini onun bünyesinin güçlü olmasına bağlanabileceği gibi, geleneksel yöntemlerle tedavi edilmeye çalışılmış olması ve bağışıklık sisteminin buna olumlu cevap vermesi olasılığıdır. Maalesef bu tezlerin ispat edilebilmesi için yeterli kaynak bulunmamaktadır. Ancak disiplinler arası bir çalışma ile mezarlarından alınacak örneklerden yapılacak olan DNA testleri ile açıklığa kavuşturulabilecektir.

Belirtildiği üzere çiçek hastalığı insanlık tarihinde uzun süre büyük bir tehdit olarak varlığını sürdürmüş, ancak bilim ve tıbbın ilerlemesi ile bu hastalık yok olma derecesine gelmiştir. Bu tarihsel örnekler hastalıkların ve epidemilerin, toplumlar üzerindeki etkilerini ve tıbbi ilerlemelerin önemini vurgulamaktadır. Aynı zamanda, siyasi ve taht mücadelelerinin de doğal felaketlerle nasıl etkilenebileceğine dair bir bakış açısı sunmaktadır.

2. Selçuklularda Bireysel Hastalıklar Sonucu Meydana Gelen Ölümler

2.1 İstiska Hastalığı

Eldeki kaynaklara göre, Selçuklu hanedan üyeleri arasında ölüme yol açan "istiska hastalığı" veya tıp terimiyle "ödem" adı verilen ölümcül bir hastalık bulunmaktadır. Buna göre vücutta anormal miktarda sıvı birikmesi oluşur. Bu hastalık, halk arasında su toplaması olarak bilinir ve tıp dilinde ödem veya hidrofizi olarak adlandırılır. Ödem, vücudun çeşitli bölgelerinde ağrısız şişlikler şeklinde ortaya çıkabilir. Bu şişlikler, kalp, karaciğer veya böbrek gibi önemli iç organlardaki sağlık sorunlarının bir sonucu olarak gelişebilir.³⁵ Dönemin sağlık koşullarının zorlukları düşünüldüğünde, istiska hastalığı veya ödem gibi sağlık sorunlarının ölüme yol açabilmesi oldukça olasıdır. Bu durumda geçmişte bu tür hastalıkların nasıl algılandığı ve tedavi edilmeye çalışıldığı hakkında da önemli bilgiler elde edilebilmektedir.

Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey'in eşi olan Altuncan Hatun, tarihi kaynaklarda dindarlığı, iyi niyeti, fedakârlığı, kararlılığı ve ileri görüşlülüğü ile tanınan önemli bir Türk kadınıdır. Altuncan Hatun, Selçuklu Devleti'nin erken dönemlerinde Tuğrul Bey'in yanında önemli bir rol oynamış ve Selçuklu tarihindeki bu dönemi şekillendiren kadın figürlerinden birisi olmuştur. 1060 yılında Altuncan Hatun, vücudunda su birikmesi (İstiska) hastalığına yakalandı ve bu hastalığa yenik düşerek yaşamını yitirdi. Bu acı kayıp, Tuğrul Bey'i derin bir üzüntüye boğdu.³⁶ Tuğrul Bey, sevgili eşinin ölümünden sonra onun naaşını Zencan bölgesinden alarak Rey şehrine getirdi ve burada defnettirdi. Bu durum onun eşine olan sevgi ve saygısının bir ifadesi olarak da kabul edilebilir.³⁷

Kirman Selçuklularının kurucusu Kavurd'un vefatından sonra, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'tan korkan Kavurd'un oğulları kaçarak Kirman bölgesine sığındılar. Aralarındaki

³³ Nişâbü'rî, *Selçuknâme*, 100; Reşidüddin Fazlullah, *Cami'u't-tevârih (Selçuklular)*, Terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018), 99; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C. 1, 70; Özgüdenli, *Selçuklular*, 201.

³⁴ Usta, *Selçuklu Sultanları*, 51.

³⁵ Rüya Özelsançak, "Ödem: Nedenleri, Patofizyolojisi ve Tedavisi", *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 25, S. 1 (Adana 2016): 97-98.

³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 8, 215-216; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, Terc. Ali Sevim (Ankara: TTK Yayınları, 2011), 88-89; Ayşe Dudu Kuşçu, "Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi*, S. 1 (Aralık 2016): 188; Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye kadar)* (Ankara: TTK Yayınları, 2019), 67; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 58.

³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 8, 215-216; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 89.

mücadeleden sonra Sultan Şah, babasının yerine tahta geçmeyi başardıysa da dirayetli hükümdarlık sergileyememesi ve olumsuz tavırları nedeniyle onun yerini doldurmayı başaramadı. Sultan Şah'ın yaklaşık on iki yıl süren saltanatı esnasında yönetiminde zayıf bir lider olarak kabul edilmesinin altında yatan etkenler arasında içkiye olan bağımlılığı ve bu bağımlılığın devlet işlerine odaklanmasını engellemesi gelmektedir. O bu yönüyle sürekli eleştirilere maruz kaldı. Günümüz tıp biliminin de ispatladığı üzere aşırı alkol tüketimi karaciğer sağlığına ciddi zararlar verir. İlerleyen sürelerde alkole bağlı hepatit ortaya çıkabilir ve zararlı etkileri sürekli devam ederse siroz gelişebilir. Siroz, karaciğerin normal dokusunun büyük ölçüde hasar gördüğü bir durumdur. Sultan Şah'ın alkol bağımlılığı bu sağlık risklerini gösteren bir örnek olarak düşünülebilir. Onun ölümü de yukarıda bahsedilen istiska hastalığı nedeniyledir.³⁸ Kaynaklar Sultan Şah'ın ölüm tarihi ile ilgili farklı rivayetler aktarmaktadır. Kazvîni 1083 tarihini verirken Mîrhând 1084 yılında öldüğünü belirtmektedir.³⁹

Behram Şah, babası Kirman Selçuklu hükümdarı Tuğrul Şah'ın vefatının ardından, Atabeg Reyhan'ın desteğiyle tahta çıktı. Vefat etmeden önce kardeşi II. Arslanşah ile savaşmak üzere ordusunun hazırlıklarını tamamladı. Arslanşah bölgeye geldikten sonra savaşmaktan vazgeçti. Bu olaydan sonra Behram Şah'ın vücudunda istiska hastalığı görüldüğü kaynaklarda aktarılmaktadır. Yanındakiler çevredeki en iyi tabiplere haber gönderip deva aradılar. Haberi duyup gelen tabipler her ne kadar bildikleri çeşitli yöntemlerle tedavilerini uyguladıysa da yapılan tüm müdahaleler hastalığına çare olamadı. 1175 yılında yakalandığı bu hastalık nedeniyle vefat etti.⁴⁰

Görüldüğü üzere istiska olarak tanımlanan hastalığın tek bir nedeni yoktur ve pek çok nedene bağlı olarak gerçekleşebilmektedir. Kaynaklarda aktarılan bu şekilde ölümlerin de tek bir sebebinin olmadığı anlaşılmıştır. Doğal olarak tam nedeni belirlenemediği için de tedavilerinde başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır.

2.2 Humma

"Humma" terimi tıbbî olarak genellikle vücut sıcaklığının yükselmesini ifade eder ve bu sıcaklık artışı birçok farklı sağlık sorunu nedeniyle ortaya çıkabilir. Bulaşıcı hastalıklar, zehirli hayvan ısırıkları, alerjik reaksiyonlar, iltihaplanmalar, güneş çarpması gibi çeşitli nedenlerle humma görülebilir. Tarih boyunca, humma veya ateşli hastalıklar, farklı toplumlarda ve dönemlerde birçok insanın yaşadığı bir sağlık sorunu olmuştur. Bu hastalığa bazı İslam halifeleri ve Ortaçağ'ın ünlü hükümdarları da dahil olmak üzere pek çok tarihsel figür arasında da rastlanmıştır.⁴¹

Irak Selçuklu devletinin parlak bir hükümdarı olarak öne çıkan Mes'ûd b. Muhammed Tapar, hükümdarlığı döneminde devletin sınırlarını genişletmek için büyük başarılarla imza atmıştır. Rey'den Azerbaycan'a, Halep'e ve Erzurum'a kadar olan bölgelerde sultanlığını kabul ettirmesi, onun stratejik zekasının ve liderlik yeteneklerinin bir göstergesidir. Ancak bu büyük başarıların ardından beklenmedik bir anda Humma hastalığına yakalanmış ve bu hastalıkla mücadele etmeye çalışmıştır. Her ne kadar dönem tabipleri ellerinden geleni yapmış olsalar da daha fazla dayanamayan Mes'ûd, 1152 yılında hayatını kaybetmiştir.⁴² Hükümdarlığı sırasındaki fetihleri ve liderliği, Selçuklu tarihinde önemli bir yer tutan ve unutulmaz bir hükümdar olarak anılan Mes'ûd'un mezarı Hemedan'da, Ser-berze medresesinde bulunmaktadır.⁴³

Tarihçiler tarafından saygıyla anılan ve askerî yetenekleri konusunda başarılı bir hükümdar olan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah, kızı Mâh-Melek'in eşi Halife Muktedî ile aralarında sorunlar olduğu haberini aldı ve harekete geçti. Melikşah, kızının bir an önce İsfahan'a gönderilmesini istedi. Halife ilk başta eşini göndermek istememişse de Melikşah'tan çekindiği için Mâh-Melek ile oğlu Cafer'in İsfahan'a gitmesine izin vermiştir. Fakat Mâh-Melek'in İsfahan'daki hayatı uzun sürmemiş, geldikten

³⁸ Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C. 1, 204; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları* (Ankara: TTK Yayınları, 1989), 46; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 380.

³⁹ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 377; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 202-263.

⁴⁰ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 473; Merçil, *Kirmân*, 94; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 395.

⁴¹ Nil Sarı ve Mehmet Kavak, "Humma'nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle Vefat Eden Ünlü Şahsiyetler", *Lokman Hekim Journal* (Eylül 2013): 25.

⁴² Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 217; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 367; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 223; Münecimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C. 1, 174; Faruk Sümer, "Me'sud b. Muhammed Tapar", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 350-351; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 326-327.

⁴³ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 236; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 367; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 223.

kısa bir müddet sonra burada vefat etmiştir lakin Melikşah kızının vefatıyla konuyu kapatmamıştır. Aslında onun Abbâsî hilafetiyle ilgili başka bir planı da vardı. Mahmelek'ten doğan torunu Cafer vasıtasıyla Abbâsîler ile bağlantı kurmak ve ileride torunu Cafer'i Abbâsî halifeliği tahtına çıkarmak istiyordu. Bunun için onun ismini "Müminlerin Emiri" unvanıyla birlikte hutbelerde okutmaya başladı. Melikşah'ın buradaki amacı Halifeliğin Selçuklulara geçmesi idi. Bekleneceği üzere Muktedî yapılan hamleyi ve amacı anlamış, doğal olarak da duyduğundan hoşnut olmamıştı. Halife'nin bu hoşnutsuzluğu Melikşah'ı kızdırdı ve Bağdat'a sefere çıktı. Bağdat'a varmadan Muktedî'ye haber göndererek şehri terk etmesini söyledi. Halife de çaresizlikten karşı gelememiş ve hazırlıklara başlamıştı. Halife şehri terk etme işini yavaştan almış, veziri Tâcül-mülk'ün ricasıyla on günlük mühlet kazanmıştı. Bu esnada diplomatik görüşmeler de devam ediyordu. Fakat rivayetlerde geçtiğine göre Melikşah bu esnada hiç beklenmedik bir şekilde ve Halife'nin Bağdat'ı terk ettiğini göremeden 1092 yılında 38 yaşında vefat etmiştir. Melikşah'ın ölümü konusunda farklı rivayetler ve teoriler vardır. Tarihçiler her ne kadar rivayetleri inceleyip bir sonuca ulaşmaya çalışmışlarsa da bir mutabakata varamamışlardır. Kaynakların bir kısmı tarafından Melikşah'ın Bağdat'ta yediği av etinden zehirlendiği ve bunun neticesinde humma nedeniyle öldüğü belirtilirken, diğerleri bu ölümün arkasında Halife'nin veya eşi Terken Hatun'un tertiplendiği bir suikast olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁴ Ancak belirtildiği üzere bu iddiaların somut kanıtlarla desteklenmediği unutulmamalıdır. Humma tanımlaması ise tam bir hastalık tespiti için yeterli değildir. İfade edildiği üzere tam teşhisin konulması için ek bilgilere ihtiyaç vardır. Bu ve benzeri bilgilerin sonuca ulaştırılabilmesi için yukarıda da belirtildiği üzere modern tıbbın gelişmelerine bağlı olarak sultanların mezarlarından alınacak DNA örnekleri ile tespit edilmesi gerekmektedir.

2.3 Kulunç Hastalığı

Bağırsaklarda birikmiş olan gazdan dolayı meydana gelen bir rahatsızlıktır. Genellikle karın ağrısı, şişkinlik gibi semptomlara neden olabilir.⁴⁵ Bu rahatsızlık sebebiyle II. Rükneddin Süleyman Şah'ın vefat ettiği kaynaklarda ifade edilmektedir.

Süleyman Şah, Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıcarslan'ın oğludur. Hükümdarlık süresi çok uzun yılları kapsamamasına rağmen devlette milli birliğin kurulmasında lider olup ülkedeki istikrarın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Sultan, Gürcistan seferi için hazırlıkları tamamlayıp yola çıktığı esnada Konya-Malatya dolaylarında rahatsızlandı ve aniden beliren bu durum seferi sekteye uğrattı. Bu esnada Sultanın adamları, hastalığın tedavisi için devrin ünlü hekimlerini getirdiler. Fakat tüm gayretlere rağmen bir çözüme varamadılar. Kaynaklarda belirtildiği şekliyle kulunç hastalığı olarak geçen bu hastalık yedi gün kadar sultanın acı çekmesine neden oldu ve yedinci günün sonunda Süleyman Şah bu rahatsızlık nedeniyle 1204 yılında vefat etti.⁴⁶ Naaşı Konya'ya getirilip künbedhâneye defnedildi.⁴⁷

2.4 İshal

Tıp dilinde "diyare" olarak adlandırılan ishal, dışkılama sıklığının ve kıvamının normalden fazla olması durumunu ifade eder. İshalin birçok farklı nedeni olabilir ve bu nedenler hem mikroplara bağlı hem de bağırsak hastalıkları, emilim sorunları, kanser gibi faktörlere dayanabilir. İshal, vücudun su kaybetmesine neden olur ve bu da ciddi sonuçlara yol açıp yaşamı tehdit edebilir.⁴⁸

Kaynaklarda geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Büyük Selçuklu sultanı Sencer ishal nedeniyle vefat etmiştir. Şöyle ki; Büyük Selçuklu devletinin son hükümdarı Sencer, Oğuzlar tarafından esir alındığında üç yıl boyunca esaret altında yaşamak zorunda kaldı. Bu süreçte hem fiziksel hem de ruhsal olarak büyük zorluklarla karşılaştı. Dolayısıyla Selçuklu Devleti'nde de siyasi istikrarsızlık, sosyal

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 8, 364; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, 67; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 351-352; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, 285; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 128; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-düvel*, C. 1, 65-66; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 57; Özgüdenli, *Selçuklular*, 189-190; Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 24 (Aralık 2008): 332-333; Solmaz, *Büyük Selçuklu*, 112-113; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 169; Mehmet Ali Kapar, *Sultan Melikşah* (Konya: NEÜ Yayınları, 2021), 105-106.

⁴⁵ Kesik, "Sağlık", 125.

⁴⁶ İbn Bibî, *Selçuknâme*, 382; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr (Selçukî Devletleri Tarihi)*, Terc. M. Nuri Gencosman (Ankara: 1943) 9, 128; Selim Kaya, "Süleyman Şah II", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 107.

⁴⁷ Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 124.

⁴⁸ Ahmet Memaşa, Tanju Özkan, ve Turgut Özeke, "Çocuklarda Kronik İshale Tanı Yaklaşımları", S. 3 (Mart 2004): 124.

çalkantılar ve ekonomik sıkıntılar ortaya çıktı. Sencer, esaretten kurtulmasının ardından Selçuklu Devleti tahtına tekrar çıktı. Ancak ülkesinin bu süreçte yaşadığı tahribat büyüktü. Ordusu zayıflamış, hazinesi boşalmış, toprakları harap olmuştu. Sencer, devleti eski gücüne kavuşturmak için büyük çaba sarf ettiyse de zorluklar onun için aşılabilir konuma gelmişti. Üstelik Sencer, esaret dönemi boyunca yaşadığı travmalar nedeniyle psikolojik olarak da zayıflamıştı. Özellikle son döneminde sağlığı iyice bozuldu. Kaynaklar onun ömrünün son deminde ishale yakalandığını ve bu hastalık sonucunda 1157 yılında vefat ettiğini belirtmektedirler.⁴⁹ Sencer'in cenazesi Merv'de bulunan "Ahiret Yurdu" adını verdiği türbesine defnedilmiştir.⁵⁰ Sencer'in hükümdarlığının son dönemi Büyük Selçuklu Devleti'nin çöküşünü ve iç sorunlarını yansıttığı açısından önemlidir. Diğer yandan yakalanmış olduğu ishal gibi sıradan bir hastalığın da eğer önlem alınmaz ve tedavi edilemezse büyük bir liderin yaşamını etkileyebileceğini ve hatta sona erdirebileceğini göstermesi adına önemlidir. Bu hastalığa neden olan faktör ise tam olarak kaynaklarda aktarılmadığı için tespit edilememiştir. Bu durumda diğer örneklerde belirtildiği üzere ancak alınacak örnekler üzerinde ileri teknikler uygulanarak ortaya çıkartılabilecektir.

3. Selçuklu Dünyasında Hastalık Adı Konulamamakla Birlikte Kaynaklarda Verilen Rahatsızlık Belirtileri Sonucunda Meydana Gelen Ölümler

3.1 Burun Kanaması

Tıp dilinde Epistaksis olarak bilinen burun kanaması, pıhtılaşma bozuklukları veya damar patolojileri sebebiyle burun boşluğuna olan kanamalar şeklinde açıklanmaktadır. Kulak-burun-boğaz (KBB) polikliniklerinde sık karşılaşılan bir ön belirti olan burun kanaması, aslında bir hastalık olmayıp en önemli burun semptomlarından birisidir. Burun kanamaları sıklıkla 2-10 ve 50-80 yaşlarında artış göstermektedir. Yazılı tarihe baktığımız zaman Hipokrat'ın burun içindeki basıncı artırma ile kanamanın azalacağı ifadesi mevcuttur. Günümüzde yeni tedavi yöntemleri var olsa da hala yıllar önce kullanılan tedavi yöntemleri de kullanılmaya devam etmektedir. Burun kanamasındaki ilk yaklaşım kanamanın kontrol altına alınması olmalıdır. Sonrasında altta yatan sebebin bulunması için detaylı bir muayene gerekmektedir.⁵¹

Günümüzde olduğu gibi Selçuklularda da burun kanamasının engellenemediği takdirde ölümlere neden olduğuna şahit olunabilmektedir. Bu konuda ilk ve en çok bilinen örnek Tuğrul Bey'in ölümüyle ilgilidir. Tuğrul Bey yaşamının son zamanlarında Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile uzun uğraşlar neticesinde evlenmiştir. Düğün merasimleri yaklaşık olarak bir hafta kadar sürmüştür. Ancak çok uzun soluklu bir mücadelenin ardından gelen bu evlilik mutluluk getirmemiştir. Düğünün hemen akabinde Tuğrul Bey Rey'e gelmiş ve bir süre sonra hastalanmıştır. Rahatsızlığının en belirgin göstergesini kaynaklar genellikle burun kanaması olarak vermektedirler. Bekleneceği üzere Tuğrul Bey dönemin en ünlü hekimleri tarafından muayene edilmiş ve birçok ilaç tedavisi uygulanarak kurtarılmaya çalışılmıştır. Fakat bütün çabalara rağmen olumlu netice vermeyen bu rahatsızlık, yaklaşık olarak altı ay boyunca devam etmiş ve altı ayın sonunda Tuğrul Bey 1063 yılında vefat etmiştir.⁵² Kaynaklar Tuğrul Bey'in burun kanaması yaşadığını belirtmekle birlikte pek çok hastalıkta da ifade ettiğimiz üzere onun hastalığına dair ayrıntıları vermemektedirler. Bu durumda kanamanın nedeni veya altında yatan sağlık sorunu anlaşılabilir değildir.

3.2 Halsizlik

⁴⁹ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 180; Nişâbüri, *Selçuknâme*, 122-123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 263-264; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler, Hârizmşâhlar*, Terc. Erkan Göksu (Ankara: TTK Yayınları, 2015, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, 432; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, 262-263; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 196-197; Züriye Oruç, "Sultan Sencer'in Esâreti", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.12 (Haziran 2020): 256.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 263-264; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 97; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, 432; Kazvîni, *Târîh-i Güzide*, 262-263; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 336; Usta, *Selçuklu Sultanları*, 73.

⁵¹ İbrahim Aladağ, "Epistaksis (Burun Kanaması)", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 5, S. 4 (Aralık 2013): 180.

⁵² Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 109-110; Nişâbüri, *Selçuknâme*, 87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 87; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 10, 226; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 120-121; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 74-75; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 110; el-Ömerî, *Türkler Hakkında*, 212; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, 201-202; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, 87-88; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi* (İstanbul: Kültür Yayınları, 1972, 41-42; Özgüdenli, *Selçuklular*, 133; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 345-346; Solmaz, *Büyük Selçuklu*, 36; Merçil, *Büyük Selçuklu*, 47-48; Turan, *Rey*, 68; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 60; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, 57.

Halsizlik ve yorgunluk sübjektif olarak enerji yoksunluğu, tükenme hissi ve güçten kuvvetten düşme şeklinde tarif edilen bir rahatsızlıktır. Psikolojik durumdaki değişiklikler, romatolojik hadiseler, enfeksiyonlar, nörolojik, hematolojik ve organ hastalıkları halsizliğe neden olabilmektedir.⁵³

Kaynaklarda Rıdvân b. Tutuş'un halsizlik belirtileri gösterdikten sonra vefat ettiği aktarılmaktadır. Suriye Selçuklu devleti hükümdarı Tutuş öldükten sonra oğulları Rıdvân Halep, Dukak ise Dımaşk'ın yönetimini üstlenmişlerdi. Büyük Selçuklu devletine bağlı iki küçük devlet şeklinde hareket etmişlerdi.⁵⁴ Halep Selçuklu hükümdarı Rıdvân, halsizlikle baş gösteren ve onu güçten kuvvetten düşüren ciddi bir hastalığa yakalandı. Bu hastalığın diğer ayrıntıları kaynaklarda verilmemektedir. Oysaki birçok hastalık belirtileri arasında halsizlik başta gelmektedir ve halsizlik tek başına bir rahatsızlık değil başka hastalıkların habercisidir. Fakat çalışmada bilgi yetersizliği nedeniyle Rıdvân'ın ölüm nedenini halsizlik başlığı altında verilmek zorunda kalınmıştır. Rıdvân 1113 yılında hastalığa yenik düşmüş ve vefat etmiştir. Mezarı ise Halep'te Meşhedülmelik denilen yerde bulunmaktadır.⁵⁵

3.3 Yaşlılık

Yaşlanma olarak adlandırdığımız süreç kişilerin ruhsal, zihinsel becerilerinin kaybı ve psikik işlevlerin zayıflaması ile eş anlamlıdır. Vücudun genelinde yaşlanmaya bağlı olarak organlar ve uzuvların zayıflaması nedeniyle birçok hastalık da aynı anda görülebilmektedir. Günümüz dünyasında yaşlanmaya bağlı olarak ortaya çıkan rahatsızlıklar başında kalp hastalıkları, hipertansiyon, inme, astım, kronik bronşit, kanser ve diyabet gelmektedir.⁵⁶ Yaşlanma süreci her birey için farklıdır ve birçok faktöre bağlıdır. Sağlıklı yaşam tarzı seçimleri, genetik faktörler, çevresel etkenler ve kişisel tıbbi geçmiş yaşlanma deneyimini şekillendirir. Bu nedenle, yaşlanma sürecini anlamak ve sağlıklı yaşam tarzı seçimleri yapmak, yaşam kalitesini artırmak için önemlidir.

Türkiye Selçuklu devlet kademesinde emir-i dâd, saltanat naibliği ve vezirlik gibi önemli görevleri yürütmüş olan Sâhib Ata Fahreddin Ali, bu devlete kırk yıldan fazla hizmette bulunmuştur. Devletin atamış olduğu birimlerde yerinde kararlar almış, memleketin sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve görevini hakkıyla yapmak için elinden geleni yapmıştır. Nihayetinde ömrünün son dönemlerinde yaşlılığın verdiği hastalıklar ile 1288 yılında ölmüş ve cenazesi Konya'da inşa ettirmiş olduğu türbeye defnedilmiştir.⁵⁷ Yaşlılık nedeniyle ölüm örneklerini çoğaltmak mümkündür. Fakat neden tespit edilemediği için bu örnekleri çoğaltmanın çalışmaya katkısı olmayacaktır.

3.4 Diğer Ölüm Nedenleri

Kaynaklarda birçok hükümdar veya hanedan mensubunun bir hastalık sonucu öldüğü belirtildiği halde, hastalığın adı ve belirtileri hakkında herhangi bir kayıt verilmemiştir. Bundan dolayı bu hastalıkların türü ve şekli tam olarak tespit edilememiştir. Aşağıda bu ölümlere neden olan ismi belirtilmemiş hastalıklara örnekler bulunmaktadır.

Büyük Selçuklu devleti kurucularından Çağrı Bey ve kardeşi Tuğrul Bey, devletinin kuruluşundan itibaren birlikte hareket etmişlerdir. Kaynaklarda Çağrı Bey'in vefatından önce hasta olmasına rağmen Tuğrul Bey'in, İbrahim Yınal ile olan mücadelesine destek çıktığını, oğulları Alparslan, Yakutî ve Kavurd'u ona destek vermeleri için gönderdiği aktarılmıştır. Çağrı Bey'in ölümünün ardındaki belirsizliğe ve rahatsızlığının ayrıntılarına yer verilmediği için hangi hastalıktan dolayı öldüğü bilinmemektedir. Çağrı Bey Serahs'ta ölmüş ve naaşı daha sonra oğlu Alparslan tarafından Merv'de inşa edilen türbesine nakledilmiştir.⁵⁸

⁵³ Ahmet Çayakar, "Halsizliğe ve Yorgunluğa Klinik Yaklaşım", *Ege Tıp Bilimleri Dergisi* 2, S.3 (Aralık 2019): 168.

⁵⁴ Azimî, *Azimî Tarihi*, 46; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 458.

⁵⁵ Azimî, *Azimî Tarihi*, 46; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, 119-120; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, C. 1, 230; Sevim, *Suriye ve Filistin*, 221; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 485; Öngül, *Suriye Selçukluları*, 82.

⁵⁶ Dilek Aslan, Ekin Koç, ve Merve Çolaklar, "Yaşlıların Sağlık/Hastalık Durumlarının Toplum Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 21, S. 2 (Ekim 2018): 36.

⁵⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, 227; Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, Terc. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1963), 231; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Hazırlayan: Refet Yınanç, C. 2 (Ankara: TTK Yayınları, 2014), 331; Erdoğan Merçil, "Sâhib Ata", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 516; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 600.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 90; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, C. 8, 211; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb (Seçmeler)*, Terc. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara 1982, 21; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsir*, 76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 12, 186; Ali Sevim,

Es-Sultânü'l-a'zam Ebû Şücâ, Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Kasîmu emîri'l-müminîn lakaplarıyla tanınan Büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar, 1117 yılına gelindiğinde ağır bir hastalık geçirdiği İbnü'l-Esîr tarafından bildirilmiştir. Tabipler bu amansız hastalığa çare aradıysa da olumlu bir sonuç elde edememişlerdir.⁵⁹ Muhammed Tapar, beş oğlundan en büyüğü olan Mahmûd'u yanına çağırarak artık ömrünün sonuna geldiğini, tahta oturmasını ve devlet işlerine nezaret etmesini istedi. Emirlerden oğlu Mahmud için biat aldı. 1118 tarihinde vefat etti.⁶⁰ Cenazesi ise kendisinin yaptırmış olduğu İsfahan'da ki medreseye defnedilmiştir.⁶¹

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in emriyle Irak Selçuklu devlet idaresine atanmış olan Tuğrul b. Muhammed Tapar devletin başkenti olan Hemedan'da oturmaktaydı. Kardeşi Mes'ûd ile aralarındaki bir anlaşmazlık nedeniyle karşı karşıya gelmiş, bu mücadeleler bazen galibiyet bazen de yenilgi ile sonuçlanmıştır. Mes'ûd iktidar hırsı yüzünden kardeşine karşı halife ile iş birliği yapmış, ama çok geçmeden araları bozulmuştur. Tuğrul bu durumdan haberdar olur olmaz kardeş üzerine bir sefer düzenlemiştir. Kaynaklar Tuğrul'un bu seferini gerçekleştirilmeden ani bir rahatsızlık geçirerek hastalandığını ve 1134 yılında hayatını kaybettiğini bildirmişlerdir.⁶²

I. Mesud, Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıcarslan'ın evladıdır. Mesud otuz dokuz yıllık hükümdarlığının akabinde, Kilikya Seferinden döndükten sonra rahatsızlandı. Bu rahatsızlığın verdiği hastalıktan kurtulamayıp öleceğini anladı ve oğulları arasında ülkeyi taksim etti. On ay süren rahatsızlığı sonunda 1155 yılında hayata veda etti.⁶³ Cenazesi Konya Alâeddin Cami avlusundaki türbeye defnedildi.⁶⁴

Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıcarslan, babası I. Mesud'un vefatının ardından sultan oldu.⁶⁵ Kılıcarslan tahta geçmesinden bir süre sonra ülkeyi on bir oğlu arasında taksim etti. Oğulları hâkimiyet alanlarında bir hükümdar gibi hareket ediyorlar, adlarına para bastırıp diğer devletlerle anlaşmalar yapabiliyorlardı. Her birinin de bu kadar yetkisi olmasına rağmen kardeşler arasında taht mücadelesi çıktı. Kudbeddin Melikşah veliahtlık konusunda çok baskı yaptı. Kudbeddin bir karşılaşmadan sonra kardeşlerini etkisiz hale getirmek amacıyla babasını da beraberinde götürdü. Kılıcarslan, Kudbeddin'in yanından kaçtı ve Uluborlu Meliki olan küçük oğlu Gıyâseddin'in yanına gitti. Gıyâseddin ile birlik olarak diğer oğlu Kudbeddin'in üzerine yürüdü. Bunu duyan Kudbeddin Aksaray'a kaçtı ve Gıyâseddin, babası ile birlikte Aksaray'ı kuşattı. Kaynaklar Kılıcarslan'ın kuşatma sırasında yaşananların verdiği üzüntüden dolayı 1192 yılında hastalanarak vefat ettiğini aktarmışlardır.⁶⁶

Tuğrul Şah, babası Muhammed'in vefatının ardından Kirman Selçuklu tahtına oturdu. Tuğrul Şah'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Atabeg Reyhan, devlet işlerinde çok etkili birisi haline gelmişti. Aslına bakılırsa kaynaklar bu dönemde devlet adamlarının devlet işlerine karışmasının ve çok etkin olmalarının yadırganacak bir durumdan öte çok sıradan bir mevzu haline geldiğini nakletmişlerdir. Artık devlet adamlarının ölçütleri arasında yetkinlikten ve başarıdan ziyade babadan oğula geçen bir sisteme dönüşmüş olması, onların sultanlar üzerinde söz sahibi olmalarına sebep olmuştur. Bu

“Çağrı Bey” mad, *DİA*, C. 8, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, 185; Erkan Göksu, *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, Erdem Yay., İstanbul 2018, 27.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 594; Özgüdenli, *Selçuklular*, 231-232; Solmaz, *Büyük Selçuklu*, 120; Merçil, *Büyük Selçuklu*, 109-110.

⁶⁰ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 148-149; Nîşâbüri, *Selçuknâme*, 111; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 86-87; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, 358-359; Abdülkerim Özyaydın, *Sultan Muhammed Tapar* (Konya: NEÜ Yayınları, 2021), 37.

⁶¹ Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 148-149; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, 358-359.

⁶² Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, C. 1, 201; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 106; Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, 364; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, C. 1, 150; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 203-204; Faruk Sümer, “Tuğrul I”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 341-342; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 308-309.

⁶³ Muharrem Kesik, “Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri”, *Türkler*, C. 6 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 957-958; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)* (Ankara: TTK Yayınları, 2003), 116; Faruk Sümer, “Mesud I”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 341; Emine Uyumaz, “Kaynaklara Göre Türkiye Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Mezar Yerleri”, Edt. Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak, *İSAR* (İstanbul 2005): 153.

⁶⁴ Kesik, *I. Mesud*, 116.

⁶⁵ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 269.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 9, 582-583; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Terc. Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2020), 121; Abdülkerim Özyaydın, “Kılıcarslan II”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 402; Claude Cahen, *Osmanlılardan önce Anadolu*, Terc. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 60; Uyumaz, “Mezar Yerleri”, 149.

olumsuzluklar çerçevesinde 14 yıl sultanlık görevini yürüten Tuğrul Şah, 1170 yılında adı kaynaklarda belirtilmeyen bir hastalık sebebiyle vefat etmiş ve Ciruft'da bulunan Amr b. Leys mescidine defnedilmiştir.⁶⁷

Kirman Selçuklu Sultanı Arslanşah b. Tuğrul tahta Atabegi İldeniz'in desteğiyle çıkarılmıştı. Devlet kademesine yapılan atamaların babadan oğula geçen bir düzen neticesinde olması nedeniyle İldeniz'in ölümünden sonra oğlu Cihan Pehlivan, Atabeg olarak babasının yerine geçti. Arslanşah devlet yönetiminde aktif rol oynamadığı için bu duruma karşı çıkmadı. Cihan Pehlivan'ın gölgesinde kalan Arslanşah, devlet yönetiminden elini ayağını çekti ve yönetim Cihan Pehlivan tarafından kontrol edildi. Sağlığında devlet yönetiminde yer almadığı gibi ilerleyen süreçlerde de hastalanıp rahatsızlanması üzerine siyasi faaliyetlerde etkinlik gösteremedi. Kaynaklarda adı verilmeyen bu hastalık onun 1176 yılında ölmesine neden oldu.⁶⁸

Büyük Selçuklu Devleti'nin Sultanlarından Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un oğlunu tahta çıkarmak için girdiği mücadelelere yukarıda değinilmişti. Ömrünün büyük kısmını adadığı bu mücadeleleri kaybeden Terken Hatun, son hamlesini yapmak üzereyken kaynaklarda adı belirtilmeyen bir hastalık sonucunda 1094 yılında hayatını kaybetti.⁶⁹

Kıvâmüdevle Kürboğa, Büyük Selçuklu devletinin önemli komutanlarından biriydi ve Sultan Berkayaruk'un hizmetinde görev yapıyordu. Sultan'ın emriyle Azerbaycan bölgesindeki bir isyanı bastırmak için görevlendirildi. Kürboğa, bölgeye ulaştığında isyancılarla sert bir mücadele yürüttü ve isyanı başarılı bir şekilde bastırdı. Ayrıca, bu başarıyla kalmayıp bölgenin büyük bir kısmını ele geçirdi. Ancak, görevini başarıyla tamamladıktan sonra dönüş yolunda aniden hastalandı. Kaynaklar, on üç gün boyunca hasta olarak yattığını ve 1102 yılında bu hastalık nedeniyle vefat ettiğini belirtmektedir.⁷⁰

SONUÇ

Ölüm, yaşayan her canlının mutlaka karşılaştığı bir durumdur. Ölümün sebepleri tek bir sebep üzerinde gerçekleşmemektedir. İnsanlar hastalıklar, kazalar ve yaralanmalar, suikastlar, salgın hastalıklar, savaşlar, organların yetersizliği ve vücut fonksiyonlarının durması gibi pek çok nedene bağlı olarak ölmektedirler. Araştırmamızın konusu olan hastalıklar sebebiyle ölümler bütün canlıların karşılaştığı bir durumdur. Hastalık öncelikle kendisini bir rahatsızlık ile gösterir, sonrasında görülen belirtiler çerçevesinde hangi hastalığın habercisi olduğuna karar verilir. Rahatsızlık belirtileri hastalığın bireysel bir hastalık mı yoksa salgın bir hastalık mı olduğu konusunda bilgi verir. Bireysel hastalıklar genellikle kişilerin kendisinde görülür. Salgın şeklinde gerçekleşen hastalıklar ise ulaşabildiği tüm insanları derinden etkileyen bir süreçtir ve tarihi seyir içerisinde her dönemde karşılaşılan bir durumdur.

Türklerin İslami devirde kurdukları en büyük hanedanlardan biri olan Selçuklular hüküm sürdükleri dönemlerde salgın hastalıklar ile mücadele etmişlerdir. Bu mücadele dönemlerinde salgın hastalıklar kıtlığı da beraberinde getirmiştir. Salgın hastalıkların yanı sıra bazı hanedan üyeleri ve devlet kademesinde yer alan kişiler şahsi olarak hastalıklar ile mücadele etmişler, bazıları bu hastalıklar sonucunda da vefat etmişlerdir. Kaynaklar kişilerin bireysel olarak yaşadığı hastalıkları istiska, humma, kulunç ve ishal olarak vermektedirler. Salgın niteliği taşıyan hastalıklar ise verem, çiçek ve müzmin hastalık olarak verilmektedir. Kaynaklarda bahsedilen bu hastalıklar günümüz belirtileri ve isimleriyle açıklanmıştır. Bunun yanında bazı hastalıkların ismine kaynaklarda yer verilmemiş, ama gösterdiği semptomlara değinilmiştir. Bu belirtiler burun kanaması, halsizlik ve yaşlılık şeklindedir. Bu rahatsızlıklar günümüz tıp bilimine göre açıklanıp hangi hastalıklara karşılık geldiği belirtilmiştir. Ayrıca dönem kaynakları devlet kademesinde yer alan bazı kişilerin ne hastalık adına ne de gösterdiği belirtiyeye dair kayıt vermemiştir. Bundan dolayı bu hastalıkların ismi ve belirtileri tespit

⁶⁷ Kazvîni, *Târih-i Güzide*, 377; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 264; Merçil, *Kirmân*, 71; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat, Kültür*, 388.

⁶⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C. 1, 194; Râvendî, *Râhatü's-sudür*, C. 2, 286; Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 245; Sevim ve Merçil, *Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 353.

⁶⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-safâ*, 156; Râvendî, *Râhatü's-sudür*, C. 1, 139; Azîmî, *Azîmî Tarihi*, 34; Nişâbüri, *Selçuknâme*, 100; Reşidüddin Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, 99; Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, S.19 (Aralık 2011): 217-219; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 510.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. 8, 462; Işın Demirkent, "Kürboğa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 563.

edilememiştir. Bu durum sadece Selçuklular özelinde olmayıp tarihin tüm dönemlerinde görülür. Gerek hastalığa dair o dönem insanlarındaki bilgi yetersizliği ve gerekse siyasi kaygılar nedeniyle kaynaklar çok az bilgi aktarmaktadır ve bu nedenle hastalıkların türleri ve belirtileri tam olarak tespit edilememektedir. Ancak bu kişilerin mezarlarından alınacak örnekler üzerinde yapılacak disiplinler arası çalışmalar ile belirsizlikler ortadan kaldırılabilecek ve tarihi olaylar daha netleştirilebilecektir. Özellikle cenazelerden alınacak DNA örneklerinin araştırılması yöntemiyle pek çok bulguya ulaşılabilecektir. Bu sayede, tarih boyunca yaşanan ve ismi belirtilmeyen hastalıkların nedenleri ve etkilerini daha iyi anlaşılabilir ve önlemler alınabilecektir. Disiplinler arası işbirliği ile yapılacak olan Tıbbi bilimler ve tarih araştırmaları, bu tür bilinmeyen hastalıkların geçmişteki ve gelecekteki etkilerini daha iyi anlamamıza yardımcı olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail. “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömülü Oldukları Yerler”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 310 (1989): 99-110.
- Aksarayî. *Müsâmeretü'l-ahbâr ve müsâyeretü'l-ahyâr (Selçukî Devletleri Tarihi)*, Terc. M. Nuri Gencosman. Ankara 1943.
- Aladağ, İbrahim. “Epistaksis (Burun Kanaması)”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi* 5, S.4 (Aralık 2013):180-189.
- Alkoy, Seval. “Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık: Çiçek”, *İstanbul Sağlık Müdürlüğü* 12, S. 7 (İstanbul 2003): 246-247.
- Arık, F. Şamil. “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 15, S. 26 (Mayıs 1991): 27-57.
- Aslan, Dilek, Ekin Koç, ve Merve Çolaklar. “Yaşlıların Sağlık/Hastalık Durumlarının Toplum Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 21, S. 2 (Ekim 2018): 29-48.
- Atak, Seyhan. “Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu ve Bizans Pratikleri’nin Tahlili”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, S. 11 (2019): 325-345.
- Aytaç, Ömer ve Muzaffer Çağlar Kurttaş, “Sağlık- Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25, S. 1 (Elazığ 2015): 231-250.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 2006.
- Bezer, Gülay Ögün. “Terken Hatun”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.40, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 510.
- Bolsoy, Nuray ve Ümran Sevil. “Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi”, *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi* 9, S.3 (Şubat 2010): 79-87.
- Budak, Fatih ve Şerif Korkmaz. “Covid-19 Pandemi Sürecine Yönelik Genel Bir Değerlendirme: Türkiye Örneği”, *SAYOD*, S.1 (Mayıs 2020): 62-79.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan önce Anadolu*, Terc. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler, Hârizmşâhlar*, Terc. Erkan Göksu. Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- Çayakar, Ahmet. “Halsizliğe ve Yorgunluğa Klinik Yaklaşım”, *Ege Tıp Bilimleri Dergisi* 2, S.3 (Aralık 2019): 168-178.
- Çiçeklitaş, Güllühan ve Arif Celal Özdemir, “Hititlerde Bir Salgın Hastalık Örneği: Veba”, *IJOESS*, S. 14 (Mayıs 2023): 836-849.
- Demirkent, Işın. “Kürboğa”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.26, TDV Yayınları, Ankara 2002, 562-563.

- el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh, *Türkler Hakkında Gördüklerim Duyduklarım, (Mesaliku'l Ebsâr)*, Terc. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Gençel Efe, Zehra. "İslam Tarihinde Tıp Bilgisinin Ortaya Çıkışına Dair Değerlendirmeler: İbn Ebû Usaybia Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, S. 10 (Eylül 2021): 2952-2974.
- Göksu, Erkan. *Bilge Vezir Nizâmü'l-mülk*. İstanbul: Erdem Yayınları, 2018.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali. *Selçuklu Hanımları Kira Hatun ve Raziye Devlet Hatun*. Konya: Çizgi Yayınları, 2017.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî. *Târîh-i Güzîde*, Terc. Mürsel Öztürk. Ankara: 2018.
- Hüseyin El-Mhemit. "İslam Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 8 (Temmuz 2020): 123-137.
- Işıkhan, Vedat. "Tüberküloz Hastalığının Sosyal Yönü ve Sosyal Hizmet Yaklaşımı", *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 16, S. 1 (Nisan 2005): 7-19.
- İbn Bîbî. *El- Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, Terc. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, C. 12, Terc. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Ebû Usaybia. *Uyunu'l-enbâ fi tabakâti'l-etibba*, Beyrut: Daru'lKütübü'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-taleb fi târihi Haleb (Seçmeler)*, Terc. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 1982.
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Terc. Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem'de Selçuklular (H. 430- 485=1038-1092)*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, C.8-10, Tercüme Heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe. İstanbul: Ocak Yayınları, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: Kültür Yayınları,1972.
- Karakök, Tunay. "Diseases Seen in Anatolian Seljuk Geography and Their Treatment Methods", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 54 (Denizli 2023): 391-401.
- Kapar, Mehmet Ali. *Sultan Melikşah*. Konya: NEÜ Yayınları, 2021.
- Kaya, Selim. "Süleyman Şah II", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 105-108.
- Kayhan, Hüseyin. "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, S. 3 (2011):155-163.
- Kemaloğlu, Muhammet. "XI. –XII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar", *Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 13 (Haziran 2014): 289-301.
- Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 71 (Ağustos 2020): 115-144.
- Kesik, Muharrem. "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", *Türkler*, C. 6, Ortaçağ, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002,547-565.
- Kesik, Muharrem. *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*. Ankara: TTK Yayınları, 2003.

- Keskinbora, Kadircan. “Savaşta Düşmanlardan Bir Diğeri: Tüberküloz”, *Lokman Hekim Dergisi* 6, S. 3 (Aralık 2016): 174-184.
- Koca, Salim. “Selçuklu İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddin Keykubad’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25 (Aralık 2009): 1-38.
- Köymen, Mehmet Altay. “Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü’l-mülk ve Tarihi Rolü”, *Türkler*, C.5, Ortaçağ, Edt. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca. Ankara: Yeni Türk Yayınları, 2002, 503.
- Kuşçu, Ayşe Dudu. “Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırma Dergisi*, S. 1 (Aralık 2016): 173-191.
- Merçil, Erdoğan. “Sâhib Ata”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 515-516.
- Merçil, Erdoğan. “Selçuklularda Zengin Emirler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28, S.1 (Haziran 2013): 193-207.
- Merçil, Erdoğan. *Büyük Selçuklu Devleti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Merçil, Erdoğan. *Kirmân Selçukluları*. Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Memaşa, Ahmet, Tanju Özkan, ve Turgut Özeke. “Çocuklarda Kronik İshale Tanı Yaklaşımları”, *The Journal of Current Pediatrics*, S. 3 (Mart 2004): 124-130.
- Mevlânâ Celâleddin. *Mektuplar*, Terc. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1963.
- Mîrhând. *Ravzatü’s-safâ fî sîreti’l-enbiyâ ve’l-mülûk ve’l-hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, Ankara 2018.
- Mutlu, Gülseren. “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yöntemleri”, *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3, S. 1 (Mart 2021): 149-175.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu’d-düvel (Selçuklular Tarihi)*, C.1-2, Yayınlayan: Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitapevi, 2001.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Terc. Fikret İşıltan, 2. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Oruç, Züriye. “Sultan Sencer’in Esâreti”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S.12 (Haziran 2020): 237-260.
- Öngül, Ali. *Anadolu Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017.
- Öngül, Ali. *Büyük Selçuklular*, 2. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.
- Öngül, Ali. *Suriye Selçukluları*, 2. Baskı. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar*. Konya: NEÜ Yayınları, 2021.
- Özaydın, Abdülkerim. “Berkyaruk”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.5, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 514-516.
- Özaydın, Abdülkerim. “Kılıçaslan II”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 399-403.
- Özaydın, Abdülkerim. “Melikşah”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 54-57.
- Özaydın, Abdülkerim. “Muhammed Tapar”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, 579-581.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511=1105-1118)*. Ankara: TTK basımevi, 1990.

- Özaydın, Abdülkerim. “Dukak b. Tutuş”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.1, TDV Yayınları, İstanbul 2016, 342-343.
- Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24 (Aralık 2008): 315-367.
- Özelsancak, Rüya. “Ödem: Nedenleri, Patofizyolojisi ve Tedavisi”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 25, S. 1 (Adana 2016):97-112.
- Özgülendi, Osman G. *Selçuklular Büyük Selçuklu devleti Tarihi, (1040-1157)*, C. 1. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Râvendî. *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, C.1-2, Terc. Ahmed Ateş, 3. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Reşidüddin Fazlullah. *Cami'ü't-tevârih (Selçuklular)*, Terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Sarı, Nil ve Mehmet Kavak. “Humma'nın Anlamı, Tedavisi ve Ortaçağ İslam Dünyasında Humma Sebebiyle Vefat Eden Ünlü Şahsiyetler”, *Lokman Hekim Journal* (Eylül 2013): 25.
- Serdar Murat, Murat Hanar, “İrak-Suriye Selçuklu Coğrafyasında XI ve XII. Yüzyılda Meydana Gelen Doğal Afetler: Sel, Kuraklık, Deprem”, *I. Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası Sempozyumu Bildiri Kitabı Suriye, Irak, Filistin*, Edt. Ahmet Çaycı, NEÜ Yayınları, Konya 2020, 179- 196
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Sevim, Ali. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- Sevim, Ali. “Çağrı Bey”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 183-186.
- Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 3.Baskı. Ankara: TTK Yayınları, 2020.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları, 2011.
- Solmaz, Sefer. *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*. Konya: Aybil Dijital Baskı Çözümleri, 2013.
- Sümer, Faruk. “Me'sud b. Muhammed Tapar”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, TDV Yayınları, Ankara 2004, 350-351.
- Sümer, Faruk. “Tuğrul Bey”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 344-346.
- Sümer, Faruk. “Tuğrul I”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 341-342.
- Sümer, Faruk. “Keykâvus I”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, TDV Yayınları, Ankara 2002, 352-353.
- Temel, M. Kemal, ve Hakan Ertın. “1918 Grip Pandemisi Kıssasından Covid-19 Pandemisine Hisseler”, *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, S. Special Issue on COVID 19 (Mart 2020): 63-78.
- Turan, Nurullah. *Selçuklu Başkenti Rey (Kuruluşundan 1157'ye kadar)*. Ankara: TTK Yayınları, 2019.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli(1136-1162)*, Terc. Hrant D. Andreasyan, notlar; Edouard Dulaurer, M. Halil Yinanç, 4. Baskı. Ankara: TTK Yayınları, Ankara 2019.
- Usta, Aydın. *Selçuklu Sultanları*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2020.
- Uyumaz, Emine. *Kaynaklara Göre Türkiye Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Mezar Yerleri*, Edt. Emine Uyumaz, Süleyman Kızıltoprak, İSAR, İstanbul: 2005.

- Ünlü, Mucize ve Zarife Albayrak. “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *On dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, S. 2 (Aralık 2021): 301-324.
- Yazar, Nurullah. “Melikşah’ın Ölümünden Sonra Terken Hatun’un Oğlu Mahmud’u Sultan Yapma Çabaları”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, S. 20 (Aralık 2011):211-219.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Hazırlayan: Refet Yinanç, C.2. Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- Zahîru’-d-dîn Nişâbüri. *Selçuknâme*, Terc. Ayşegül Fidan. İstanbul: Kopernik Kitap, 2018.